

Орест Мацюк

ІСТОРІЯ ПАПЕРУ ЯК СПЕЦІАЛЬНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА

Історія паперу — порівняно молода спеціальна історична дисципліна. Виникнувши у XVIII ст., вона досягла великих успіхів до початку XX ст., особливо впродовж останніх трьох десятиліть.

Основним завданням історії паперу є визначення дати написання письмових пам'яток. Нещодавно цю галузь науки відносили до палеографії. У наш час її розглядають як окрему наукову дисципліну. Палеографія вивчає письмо і його історію, історія паперу — водяні знаки на папері. Причому наукові рамки останньої значно розширюються. Вона не може успішно розвиватися без вивчення технології виробництва паперу, географії паперу, тобто історії його розповсюдження, центрів виробництва паперу, історії папірень; генеалогії фабрикантів — власників папірень; геральдики фірменних водяних знаків та їх значення; економічних зв'язків країн виробників паперу з країнами споживачами, історії торгівлі і т.д. Без вивчення історії виробництва паперу в окремих районах, на окремих фабриках і папірнях, без знання історії промислових підприємств та їх знаків неможливе ефективне використання філіграней для вивчення дати написання документів або надрукування книг.

Архівні джерела з історії виробництва паперу надзвичайно бідні. Про деякі папірні минулих сторіч маємо рукописні документи. Про більшість з них залишилися скупі згадки. Часто факт існування папірні можна встановити лише на основі певного водяного знака на папері. У цьому випадку водяний знак є дуже цінним і красномовним документом про папір. Інколи папір з водяним знаком є головним доказом існування папірні. Проте він завжди служить для пояснення, доповнення або підтвердження рукописних відомостей про папірню чи якийсь явище в історії паперу.

Без науки про водяні знаки неможливо вичерпно вивчити виробництво, споживання паперу і торгівлю ним у період приблизно з 1300 по 1850 рр., не можна повно розкрити такі питання: розвиток папірень, чергування їх власників і майстрів, спадкоємців і орендарів, технічне обладнання папірень, обсяг продукції, якість асортименту, формат паперу; напрям і обсяг збуту, способи вживання паперу. Хоч наука про водяні знаки насамперед покликана служити дослідженням історії паперу, вона крім того, як і багато інших наук, може стати у пригоді в найрізноманітніших галузях історичних досліджень.

Говорячи про відокремлення історії паперу від палеографії і виокремлення її в самостійну історичну дисципліну, слід зауважити, що й палеографія від початку виникнення, тобто з другої половини XVII ст., вважалася складовою частиною дипломатки. Творцем наукової палеографії вважають француза Мабільона, який жив у другій половині XVII ст. Його праця «De re diplomatice, libri sex» (Париж, 1681) заклала фундамент новій нау-

ці — дипломатичі, і водночас започаткувала іншу дисципліну — палеографію. Проте тільки на початку XIX ст. палеографію почали вважати, передусім французи, окремою дисципліною. На це століття припадає бурхливий розвиток палеографії.

Усі дані говорять за те, що історію паперу і палеографію слід вважати окремими дисциплінами, оскільки вони різняться між собою методом дослідження і завданнями, які стоять перед ними. Уже на початку XIX ст. історія паперу по суті була сформована остаточно в окрему наукову дисципліну і згодом стала мати на своєму рахунку велику бібліографію. (Найдавнішою працею з філігранології є дослідження книгознавця Д. Люїса [1] про діяльність англійського першодрукаря В. Кекстона. Він умістив у ній 20 знаків, виявлених на папері книг цього видавця). Досить назвати відомі праці Т. Жансена [2], К. Тромоніна [3], Н. Лихачова [4], Ж.М. Бріке [5], які вивчають знаки, видимі на папері, виробленому в різних країнах. У менш відомих працях досліджуються філіграні, вживані в окремих країнах, районах, або вивчають окремі знаки папірень. Цими працями було закладено основу для дальшого вивчення філіграней; автори їх опрацювали методику описання і використання знаків для допомоги історикам і архівістам.

Першою помітною працею про філіграні, виданою в міжвоєнний період, є збірник водяних знаків, підготовлений українськими вченими І. Каманіним та О. Вітвицькою [6]. Вагомий внесок у розвиток історії паперу зробив відомий учений С. Клепков — автор монографії «Філіграні и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII-XX века» (М., 1959) з додатком 1427 філіграней і 292 штемпелі XVII-XX ст. С. Клепков своїми працями сприяв розширенню дослідницьких можливостей істориків, які використовують документи нового часу, написані на вітчизняному та закордонному папері. Він перший порушив «традицію» дослідників вивчати давні філіграні і зайнявся філігранями пізнішого періоду (XIX-XX ст.). Така різновидність фірменних знаків як штемпелі майже зовсім не була відома і не публікувалася до появи його праць. С. Клепков запропонував нову методику вивчення філіграней. Основну увагу, за його словами, слід звернути не на емблематичну частину знака, а на літерну частину та розшифрування окремих ініціалів і їх комплексів, причому необхідно вивчити історію папірень, знати їх власників, майстрів (папірників), і те як вони переходили від одних власників до інших і т.д. Історичний підхід до історії паперу характерний і для інших дослідників.

Слід згадати також праці З. Учаскіної, яка дослідила справи мануфактур — колегії [7], і М. Кукушкіної, яка описала 600 водяних знаків XVIII-XX ст., розмістивши їх у хронологічному порядку, відповідно до часу виникнення папірень

[8]. Праця М. Кукушкіної дуже корисна для істориків паперу, але незручна для користування архівістам, яким часто доводиться визначати час написання недатованих документів. Із зарубіжних видань заслуговує на увагу українських істориків паперу книга австрійського дослідника Г. Айнедера, в якій є багато даних з історії українських папірень, зокрема галицьких [9]. Праці К. Малечинської, Я. Сінярської-Чаплицької і В. Будки, видані в Польщі останнім часом, також частково стосуються українського папірництва.

Цікаве дослідження, присвячене чотирьом українським папірням (Буськ, Острог, Новостав, Кобиловолки), опублікував М. Гембарович [10]. Автор розглядає філіграні не тільки у нерозривному зв'язку з історією папірень та їх власниками, а й з тогочасними історичними умовами, які склалися в західноукраїнських містах, та багатьма іншими факторами, що могли спричинити вживання певного водяного знака. Він запропонував репродукувати водяні знаки не шляхом фотографування, а безпосереднім зніманням їх з паперу на відповідну фотографічну плівку з умовою пізнішого ретушування так, щоб залишився непошкодженим відбиток структури паперу і зменшилася до мінімуму видимість письма. Проте цей метод через недосконалість техніки знімання поки що непридатний для масової публікації водяних знаків. Його можна успішно застосовувати тільки при зніманні їх з чистого паперу без тексту. Спроби застосування вказаної методу робилися й раніше. В Італії при Флорентійському університеті існує навіть центр для дослідження палеотипів (*Centro per lo dei paleotipi*), який виробив відповідну методикку їх вивчення і публікації разом з філігранями. Однак через зазначену причину він не ввійшов у широкий вжиток. Тепер роблять спроби публікації водяних знаків із застосуванням сканера.

Проте нині не всі дослідники серйозно підходять до використання у своїй роботі здобутків сучасної історії паперу. Інколи вони нехтують її елементарними правилами та вимогами. Це твердження підкріпимо шляхом аналізу окремих українських та інших наукових видань останніх років і спробуємо показати, як треба вивчати водяні знаки у тих випадках, коли лише вони можуть допомогти остаточно встановити автентичність того чи іншого документа.

Прикладом цього може бути хоча б характеристика водяних знаків паперу у впорядкованій М.К. Бойчуком праці «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.)» (К., 1965).

У вступі упорядник названої праці дає таку характеристику паперу: «папір книги білий, але не однакової білизни, є аркуші сіро-білі». І далі: «Якість паперу теж різна: є папір крацій, є і гірший». Що може дати дослідникові чи просто читачеві ця характеристика. Навіть низькосортний промокальний і обгортковий папір буває крацій і гірший. Певно, слід було повідомити, чи це папір

друкарський, письмовий, листовий, чи якийсь інший, і зазначити розташування *vergeures* і *pontuseaux*, тобто відбитки кани на папері, а також відстань між ними.

Далі в праці йдуть дві репродукції водяних знаків. Автор твердить, що в збірнику І. Каманіна, О. Вітвицької вміщено тільки два таких знаки [6, №№ 258, 259], а насправді — 81 різновид цього знака XVI ст. і 41 — XVII ст. [6, №№ 204-284, 557-596, 642]. Всупереч твердженням автора перед мови деякі відміни засвідчені і в роки, коли писалася опублікована актова книга. Одна з перших публікацій з різновидами цього водяного знака була зроблена в 1826 р. [11].

Не можна погодитися з таким твердженням автора: «Останні аркуші — без водяних знаків». Судячи з розміру аркушів, поданого в описі, — це формат *in folio*, тобто повний аркуш, складений удвоє. Філіграні в XVI ст. ставилися, здебільшого, на правій або лівій частині аркуша. Акткові книги, як відомо, зшивалися з зошитів, а тому водяний знак залишався або на першій, або на другій половині. Відтак водяні знаки слід підраховувати на повному форматі паперу, а не на половинках, як це зроблено в описі, вміщеному в розглядуваній праці.

Нарешті, про визначення формату паперу. Необхідно дотримуватися загальноприйнятих міжнародних визначень формату: *in folio*, *in quarto*, *in octavo*, *pagina fracta* і т.д. Водяні знаки потрібно подавати у натуральну величину.

При розгляді ряду іноді надзвичайно докладних досліджень водяних знаків, проведених у різних галузях науки, виникає питання: чому ці праці часто залишаються єдиними або незавершеними, чому вони не знайшли продовжувачів і послідовників, чому в деяких наукових дисциплінах водяні знаки не використовуються для розв'язання актуальних питань? При відповіді на ці запитання слід враховувати головним чином те, що дослідження водяних знаків на сьогодні ще не завжди дає остаточно розв'язання питань датування. Водяний знак є одним із багатьох допоміжних засобів, який у деяких випадках через відсутність або ненадійність інших стає єдиним і вирішальним при встановленні дат тощо. В решті випадків ефективність використання його залежить від врахування даних інших допоміжних дисциплін. Ще Фішер встановив принцип, яким слід керуватися при дослідженні стародруків: «лише папір і його знак ще недостатні ознаки, щоб на їх основі судити про невідомий друкарський пам'ятник, приписати його з достовірністю друкарю і знайти р. його видання» [12]. Серйозні дослідники водяних знаків дотримувалися цього принципу [13].

Історія паперу вимагає не тільки докладного вивчення історії папірень та частих змін малюнка водяних знаків, а й надзвичайної точності при їх копіюванні.

Наочний приклад того, як не слід копіювати і публікувати філіграні, можна віднайти у праці «Українські грамоти XV ст.» (К., 1965). Її ую-

рядник В. Русанівський, намагаючись датувати копії, час виготовлення яких не позначено в документі, застосував палеографічний і філігранологічний методи, але одержав незадовільні результати. В. Русанівський вмістив у публікації філіграні з паперу, на якому зроблені копії документів №№ 20, 23, 25. Через нехтування елементарних правил філігранології він неправильно визначив дату написання цих копій, причому помилка дорівнює століттю.

Видатний знавець науки про рукописи Й. Кіршнер про наукову цінність філіграней говорив так: «Вивчення водяного знака, як допоміжного засобу датування і локалізації рукопису, було по-різному оцінено. Звичайно, водяний знак не може бути єдиним критерієм для датування рукопису. Але разом з іншими критеріями ... він набирає значення, бо існує принцип: чим більше критеріїв ведуть до однакового хронологічного і місцевого визначення певного рукопису, тим достовірніше його визначення» [14]. З допомогою водяних знаків можна далеко точніше визначити дату рукопису, ніж, наприклад, з допомогою писма або інших ознак у межах від 2-х до 3-х років.

Можна навести й праці, автори яких уміло використовують філіграні. Так, М. Крикун, досліджуючи рукописні списки втікачів (підданих) із Галицької землі, складені Кам'янецькою і Летичівською городськими канцелярними, на основі палеографічних даних та порівняння філіграней, правильно датує їх 30-ми роками XVIII ст [15]. Водяні знаки та характеристику паперу подають Я.П. Запаско, Є.Л. Немировський, О. Цалай-Якименко, В. Рауделюнас опублікував 27 водяних знаків з альбома Е. Ляуцевічюса та ін.

Дослідження історії паперу і папірництва мають два аспекти. З одного боку, вони входять у сфери науки про книгу і спеціальних історичних дисциплін, дають можливість ідентифікувати водяні знаки і полегшують визначення часу і місця написання недатованих рукописів і друків; з другого боку — у сферу суспільно-господарської історії: вивчаються техніка виробництва, його розміри, торгівля, ціни, організація і умови праці, матеріальний стан (забезпечення) людей, зайнятих продукуванням паперу.

До середини XIX ст. папір вироблявся ручним, т.зв. черпальним способом. Виявивши і розшифрувавши водяні знаки на ньому, можна визначити місце і приблизний (іноді і точний) час його виробництва, власників папірні. Порівнюючи ці дані з місцем, де використано папір для друку чи писма, можна встановити розповсюдження його шляхом торгівлі, а також визначити хронологічні межі недатованих документів. Кожний аркуш давнього, виготовленого ручним способом паперу завдяки його філіграні є історичним документом. Застосування водяних знаків для визначення часу і місця походження паперу — одна із численних можливостей використання їх у наукових цілях. Досі майже нічого не зроблено у напрямі ви-

користання мотивів водяних знаків, що, розвиваючись з простої фабричної марки і знака майстра до художніх символів, мають своєрідну, обумовлену місцевими, економічними, культурними, політичними обставинами, історію. Для загальної історії, історії мистецтва, церковної історії, етнографії, геральдики генеалогії й інших галузей культурно-історичних досліджень вони дадуть підтвердження деяким відомим уже фактам або перетворять деякі припущення в факти. Інколи водяні знаки допоможуть знайти нові аспекти в дослідженнях.

Останнім часом зроблено дещо для популяризації філігранології в Україні. В «Архівах України», збірниках доповідей і повідомлень на конференціях з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін часто вміщувалися дослідження з історії паперу.

Пожвавленню досліджень в галузі історії паперу (та інших дисциплін) у Львові сприяв постійнодіючий семінар з архівознавства та інших допоміжних історичних дисциплін, організований ще у 1961 р. при історичному архіві у Львові академіком І.П. Крип'якевичем. На засіданнях його було заслухано чимало доповідей з історії паперу. У цьому ж архіві ведуться підготовчі роботи щодо заснування першого в Україні музею паперу, постійно діє кабінет історії паперу.

Насамкінець слід зазначити, що в Україні, на відміну від інших країн, досі вживався термін не історія паперу, а філігранологія. Тепер, безперечно, слід вживати термінологію, якою користується Міжнародне товариство істориків паперу. З найновішою бібліографією в ділянці дослідження історії паперу в Україні можна познайомитися з книжки автора даного повідомлення «Історія українського паперу» (К., 1994).

Примітки

1. *Levis I.* The life of Master William Caxton of the Weald of Kent; the first Printer in England. — London, 1737.
2. *Jansen H.* Essai sur Lorigine de la gravure en bois et en taille douce et sur la connoissance des estempes Xve et XVIe siecles..., v. I-II. — Paris, 1808.
3. *Тролопін К.* Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых можно узнавать, когда написаны или напечатаны какие либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные дела, на которых не означено года. — М., 1844.
4. *Лихачев Н.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. СПб., 1891; його ж Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. I-III. — СПб., 1899.
5. *Briquet Ch.-M.* Les filigranes. Dictionaire historique des marques du papier de leur apparation vers 1282 jusqu'a a 1600, vol. I-IV. Geneva, 1907; John Briquet. Notice la vie, les travaux de Charles Briquet avec un index bibliographique de ses publications. — Leipzig, 1923.
6. *Каманін І, Вітвіцька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII ст. (1566-1651). — К., 1923.
7. *Uchastkina Z. V.* A History of Russian Hand Paper-Mills and Their Watermark. Hilversum-Holland, MCMLXII.

8. *Кукушкіна М.В.* Флиграні на бумаге русских фабрик XVIII — начала XX вв. Обзор собрания П.А. Картавова: Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии наук СССР. Вып. II / XIX-XX века/. — М.; Л., 1958. — С. 285-372.
9. *Eineder Georg.* The Ancient Paper-Mills of the Former Austro-Bungarian Empire and Their Watermarks. — Hilversum-Holland, MCMLX.
10. *Mieczyslaw Gebarowicz.* Z dziejow papiernictwa XVI-XVIII w. Roczniki Biblioteczne, R.X. z. 1-2. — Warszawa, 1966. — S. 1-79 (плюс 30 таблиць з 131 філіграною).
11. *Joachim Lelewel.* Bibliograficznych ksiąg dwoje. —

t. II. — Wilno, 1826, (табл. XVIII — з книг Герошим В'єтора №№ 38, 39; з книг Марка Шарфенберг №№ 44, 45; з рукописів №№ 4, 6).

12. *Johan Sebastian Bachs Werke.* Herausgeg. von der Bach Gesellschaft. — Lieferung, 1800. — S. 47-48.

13. *Wisso Weiss.* Die Bedeutung der Wasserzeichenkunde für Geschichtsforschung // Archivmitteilungen. — Berlin, 1955. — S. 22.

14. *Joachim Kirschner.* Germanistische Handchriftenpraxis. — München, 1950. — S. 12-13.

Крикун М.Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету ім. Ів. Франка, серія історична. — Вип. 3, 1965. — С. 63

Георгій Папакін

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ЦАУ УСРР (1929 — 1930 РР.) (продовження)

Наукові засади видання фондового довідника-огляду, сформульовані під час праці над описом Коша, стали у нагоді всім архівістам, які виконували аналогічну роботу. Деяко іншого характеру набув опис документів Генерального військового суду — однієї з найважливіших центральних установ гетьманщини XVIII ст., що його теж мала здійснити архівознавча секція АК [1]. Проте робота над цим описом була набагато складнішою, ніж над Архівом Коша, котрий зберігався у вигляді компактного фонду. Документи Генерального військового суду були розпорочені. Як зазначав у доповідній В.Барвінський, на той час завідувачий ХЩА, «фонд ГВС складається із справ та книг. Справи фактично не відокремлено з тих архівних фондів, у складі яких вони перебувають, а саме — Чернігівського та Полтавського відділів, а також «Черниговской Палаты Гражданского и уголовного суда». Тому, звичайно, описувати можна тільки книги.... Книги ГВС, що перебувають у складі архівного фонду «Черниговской палаты гражданского и уголовного суда» ХЩА, поділяються на такі групи: 1) Журнали за 1741, 1768-1782, 1786, 1788-1789 рр. в кількості 44 книги; 2) Книги «приговоров» і «решений» за 1728-1769, 1771-1775, 1777-1782, 1786 рр. в кількості 101 кн.; 3) Книги «определений» за 1768, 1771-1780, 1782, 1784, 1786, 1789 рр. у кількості 18 кн.; 4) Книги указів за 1740-1756, 1762, 1768, 1771, 1773-1782, 1786-1789 рр. у кількості 28 книг». Аргументовано розглянувши кожен з цих видів документів, В.Барвінський вказував: «На мою думку, слід складати опис книг «приговоров» і «решений», бо вони містять у собі вироки та ухвали суду «по судным расправным делам» [2, арк.28-28 зв.]».

Архівознавча секція постановила «вважати за потрібне підготувати до видання описи книг Військового генерального суду», доручивши В.Барвінському подати характеристики книг, а М.Горбаневі — з'ясувати можливу форму описання книг [2, арк.22]. Трохи пізніше секція, зваживши можливі перешкоди на шляху видання (великі обсяги робіт та значні грошові витрати),

постановила найближчим часом видати описи цих книг лише до реформи «Войскового суда» за часів Розумовського. Форму, за якою видаватиметься опис книг, затвердити подану В.Барвінським у доповідній записці. Загальний догляд та редагування доручити т.Барвінському, а для технічного підготування видання необхідно підшукати відповідного робітника [2, арк.25].

Пропозиція В.Барвінського зводилася до того щоб описувати не архівні, а карні справи, зберігаючи назву з «приговора» та вказуючи на аркуші, де вона міститься у книзі [2, арк.28 зв.]. Проте, це вирішувало питання про загальний обсяг і вид видання. Аби з'ясувати його детально, працівники ХЩА підготували опис однієї книги «решений» суду за травень-червень 1758 р. Цей цікавий документ — пробний опис — дозволив побачити переваги й недоліки описання, що йде тільки за документом, і необхідність всеохоплюючого вивчення географії, обставин, діючих осіб карного процесу тогочасу [2, арк.37-38]. Тому при обговоренні проекту на архівознавчій секції були встановлені такі вимоги до описання справ: «1) подавати точну назву книжок і за який вони р., та архівні номери їх; 2) В середині книжок відмічати лише назви місцевих та номери протоколів; 3) (графу ч.2) звідна справа поступила не вносити, оскільки вона нічого не дає, а забирє в опису багато місця; 4) обов'язково треба зазначити в кінці назву протоколу, повністю територіальні ознаки даної події аж до села, там де це можливо (полк, місто, село); 5) соціальні ознаки дієвих осіб, що їх згадується в тому чи іншому вирокі Генерального суду, треба обов'язково позначити; їх імена зазначити ініціалами, прізвища ж повністю [2, арк.36].

Як бачимо, цей опис суттєво відрізнявся від «Опису Коша». Якщо там за одиницю описання бралася діловодна справа, то тут точкою відліку був «протокол», і саме його номери вносилися як порядкові. У межах книг відлік йшов за хронологією (місяць, рік.), а далі — за номером самої книги. Це наближало майбутнє видання до типу тематичного описання. Надзвичайну вагу несли